

Balázs Kata

„...VAN KÖZÖTTÜNK VALAMI BELSŐ AFFINITÁS”

Tolnay Károly és Borsos Miklós barátságának dokumentumai

Az alábbi munkában arra teszek kísérletet, hogy rekonstruáljam a reneszánsz-kutató művészettörténész Tolnay Károlynak és a 20. század második fele kiemelkedő szobrászának, Borsos Miklósnak a kapcsolatát.¹ A kapcsolat feltárásához a legjelentősebb dokumentumokat a győri Borsos Archívumban² őrzött levelek illetve kéziratok szolgáltatták. Ezek publikálását N. Mészáros Júlia, a győri Városi Múzeum vezetője tette lehetővé, amiért ezúton is köszönetet mondok. Minden dokumentumot szöveg- és betűhíven idézek.

Borsos Miklós időrendben második önéletrajzi írásában, *A toronyból* című visszaemlékezésében egy egész fejezetet szentelt Tolnayval való találkozásának, illetve barátságuknak.³ A Tolnayval készült életútinterjúban⁴ Tolnay mint a magyar kulturális és irodalmi élet csemegéjét említi Borsos visszaemlékezéseinek megjelenését, amelyben az olvasható, hogy személyesen 1973-ban ismerkedtek meg, amikor Borsos – olaszországi utazása során – felkereste Tolnayt Firenzében.

Borsos Dévényi Ivánnak – az esztergomi szerkesztő-műgyűjtő tanárnak – írott, az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetének Adattárában őrzött leveleiben gyakran fordul elő Tolnay neve. Borsos 1973. július 12-én, Firenzéből való visszatérte és szívműtéte után kelt levelében revelációként írja le Tolnayval való személyes megismerkedését:⁵ „Nagyon finom művelt emberrel ismerkedtem meg dr Tolnay Károly személyében, aki a Casa Buonarroti igazgatója. Szép órákat európai műveltség légkörében töltöttem ép Michelangelo házában. Ennél szebben nem búcsúzhattam volna a szobrászattól.”⁶

Győrben található egy kézirat, amit Borsos Miklós írt Tolnayról – a kézzel ráírt megjegyzés szerint a PEN Club részére – 1981-ben (egy Tolnayról szóló megemlékezés alkalmából)⁷. Ebben Tolnayval való ismeretségének kezdetét 1954-re datálja: „1954-ben egy könyvet hozott a postás: II. Gyula pápa síremléke. Szerzője: Tolnay Károly. Kiadó a Princetoni Egyetem.”⁸ [...] Ekkor hallottam, illetve olvastam Tolnay nevét először. Ez megbocsájtható, mert csak 45 óta éltünk Budapesten. [...] 1959-ben a Carrarai nemzetközi szoborkiállításon díjat kaptam és ennek alapján feleségemmel együtt útlevelet. Harminc év után újra Firenzében! A személyes élményt háttérbe hagyom és maradok Tolnaynál, akit fölkerestünk, de nem tartózkodott Firenzében. Néhány sorban jeleztem, hogy személyesen óhajtottam megköszönni könyvét. Rövidesen válaszlevélben fejezte ki sajnálkozását és egy kis könyvet küldött, a Michelangelo ház történetét tartalmazó kitűnő írást. [...] 1963-óta a »turista«

utlevél lehetőségével élve bárhova utaztunk, Firenzében mindig töltöttünk néhány napot, de Tolnayt nem kerestem föl, gondolva esetleg zavarom. 1973-ban egyedül utaztam Firenzébe az eltűnt idő nyomában fiatalkori Firenzémet keresve. A Santa Croce negyedben csavarogva beléptem a »Casa«-ba. A portás föltelefonált, hogy a Signor Direttore-t keresi egy magyar signor. Néhány perc múlva kilép a liftből Tolnay fehér hajával, szépen barázdált, akkor sovány arcával oly barátságos mosollyal, amivel a régen nem látott barátot szokás fogadni.»⁹

Ugyanakkor a Borsos Archívumban Szőnyi István lánya, Zsuzsa által Borsoséknak írt levelekben a korábbi, 1973 előtti érdeklődésnek több jelét is megtaláltam. A győri dokumentumok alapján a Rómában élő és a magyar emigráció számára fontos találkozóhelyet létrehozó Triznya házaspár volt a közvetítő Tolnay Borsosékkal való kapcsolatában.

Szőnyi Zsuzsa 1971. október 22-én¹⁰ számolt be Borsosnének egy utazásról – ebben a levélben említi Tolnayt: *„Tegnap telefonált Firenzéből Carlo Tolnay, s érdeklődött, milyen volt az utunk. Meséltem neki a Nátatok töltött napról, s azt mondta, borzasztóan sajnálja, hogy Miklóssal nem találkozhatott, amikor Firenzében járt, nagyon nagyra tartja Miklóst és szeretne volna üdvözölni. Jelenleg úszik a boldogságban, mert a múzeuma¹¹ számára talált egy Dürer metszetet, azt hiszem Londonban, egy árverésen, s a metszeten lévő szobában a falon egy Michelangelo arckép lóg, amit Dürer nyilván a találkozásuk után csinált. Mert Carlo szerint Dürer és Michelangelo találkoztak, s mindketten írtak is e találkozásról. Ő pedig most ennek alapján megállapította, hogy a metszeten szereplő arckép csakis Michelangelóé lehet.¹² Carlo boldogsága még más forrásból is táplálkozik: megnősült és ifjú házas! [...]»¹³*

Szőnyi Zsuzsa 1972. december 11-én kelt levelében¹⁴ írja: *„[...]a kocsma nagyszerűen működik¹⁵, tegnap is 12-en voltunk, a régi és új barátok [...] Múlt szerdán Tolnay Károlyék voltak itt (Carlo és a német feleség), nálunk vacsoráztak és másnap Károly előadást tartott a Tud. Akadémián,¹⁶ persze Michelangeloról. Nagyon érdekes volt, szokása szerint megint talált egy skiccet, amit egy rajz hátlapján fedezett fel, a firenzei San Lorenzo façade-jának a tervét. Ezt a templomot soha nem építették meg, de a terveken többen dolgoztak, így Michelangelo is.¹⁷ – Carlo megint emlegette, hogy mennyire sajnálta, hogy nem ismerhetett meg Benneteket. A kislámpa alatt ugyanis oda volt támasztva a Démétér levelezőlapja,¹⁸ amit Te küldtél a múltkor és ez nagyon tetszett neki.»*

Borsos és Tolnay személyes megismerkedése, 1973 tavasza után is gyakoriak a híradások Tolnayékról a Triznya házaspár Borsoséknak írt leveleiben. Szőnyi Zsuzsa 1976. február 10-én, Borsos hetvenedik születésnapjára küldött levelében¹⁹ írja: *„Tolnay Károly [...] le akart volna jönni Rómába a Corot kiállításra, s egy nap alatt oda-vissza tette volna meg az utat. Úgy volt, hogy nálunk ebédel, majd tőlünk megy ki az állomásra. De sajnos nem lett belőle semmi, mert az ő Michelangelo kiállítását meghosszabbították a*

nagy siker miatt és nem hagyhatta el Firenzét. Egy berni díszdoktorátust is csak úgy vehetett át, hogy a miniszterelnök külön engedélyt adott neki három napra, mert ő felelős a Michelangelo rajzokért. Carlo különben a világ legnagyobb Michelangelo szakértője, az a Magyarországon megjelent könyv csak egy kis »zsebkönyv« az ő műveinek.²⁰ A princetoni egyetemről az olasz kormány hívta át, hogy ezt a múzeumot igazgassa, amikor egyetlen olyan fontos intézmény sincs Itáliában, aminek külföldi lenne az igazgatója! Ez mutatja, hogy milyen híres ember, csak mint az már lenni szokott: senki se próféta ... Minden nyelven megjelentek a munkái, kivéve magyarul, pedig neki ez lett volna a legfontosabb. S most olyan boldog volt, amikor két éve a Corvina végre tárgyalni kezdett vele és rengeteget aggódott, bosszankodott, amíg a könyv megjelent. De nagyon meg van elégedve vele és boldog, hogy ennyi év után otthon is megismerik. Úgy várja az otthoni kritikákat, mint egy gyerek. Miklóst nagyon megszerette és csak azt sajnálja, hogy nem előbb ismerkedtek meg. Jelenleg Hubay M. van Firenzében, ezt is Carlo intézte el, nem kis nehézségekkel megküzdve, hogy az egyetemen magyart taníthasson. [...] Most, amikor Matyi kiállítása miatt nála ebédeltünk Firenzében, nagy élvezettel és lelkesedéssel mutogatta az általa rendkívül izlésesen csoportosított, üveg alá, minden keret nélkül elhelyezett Michelangelo rajzokat, végig magyarul kalauzolván minket, nem törődve szegény Annamariével, aki egy szót se tud és némi averzióval is viseltetik a magyar nyelv iránt. Nyilván amiatt, mert Carlo azonnal átvált anyanyelvére, amint egy magyart meglát.”

1977-ben, a Tolnayval a Magyar Televízió számára készült interjúhoz köthető feszültségekről és személyes problémákról is hírt adnak a Triznyáéktól érkezett levelek.²¹

Egy 1979. március 5-én kelt levélben²² írta Szőnyi Zsuzsa Borsosnénak: „T. Károly telefonált, hogy még nem kapott Tőletek levelet, kérdezte, mikor érkeztek. Írjátok meg, hol fogtok megszállni vagy Ti telefonáljatok, ha megérkeztetek [...] Okvetlen felugrunk egy napra Firenzébe, hogy lássunk Benneteket.”

A győri Borsos Archívumban őrzött dokumentumok között „Tolnay” név alatt a már említett Borsostól származó kézirat mellett leveleket, szám szerint négyet találtam, valamint Tolnay által küldött tanulmányokat.²³ Ezek a levelek 1973. augusztus 23-án, 1977. március 31-én, 1979. november 14-én, 1980. december 31-én íródtak.

1973. augusztus 23-án Reichenhellenből írja: „Kedves Miklós: Ime, itt küldöm, Anna Mária meleg üdvözlésével, a kis »mesét« amelyet (reméljük) illusztrálni fogsz. Német nyelvre kristálytisztan – megfogod érteni. Örülök hallani, hogy jól megy a munka és már kíváncsi vagyok az éremre! Mi holnapután visszautazunk Firenzébe. Sok szeretettel ölel Carlo.”²⁴ Ehhez csatolva találjuk Anna Maria de Tolnay német nyelvű sorait,²⁵ valamint az illusztrálandó mesét is.²⁶ Tolnay, ahogy ezt Szőnyi Zsuzsa is megerősítette, nyilvánvalóan mintegy presztízskérdésként kezelte azt, hogy Borsos, „a legjobb élő magyar szobrász

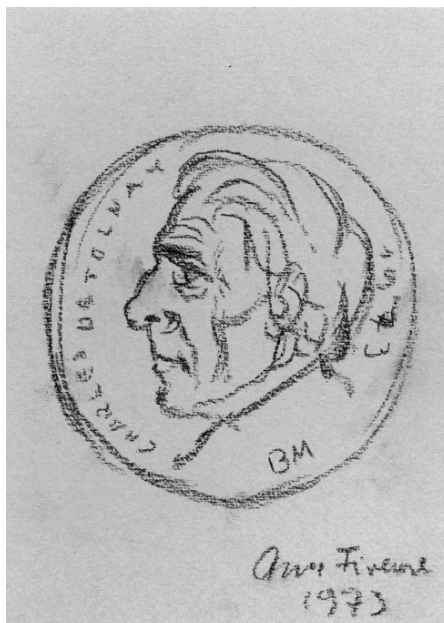
és illusztrátor” készítse második felesége meséihez az illusztrációkat. Szőnyi Zsuzsa emlékezete szerint Anna Maria meséjének illusztrációi elkészültek, a könyv megjelent, olasz kiadónál, az ő birtokában volt is egy példány. Nekem sajnos egyelőre nem sikerült a könyv nyomára akadnom.

Tolnay Borsoshoz szóló utolsó levelét 17 nappal halála előtt írta, 1980. december 31-én. Egy Velence közeli üdülőhelyről küldte újévi jókívánságait (a levélben, a cím alá írva: jan. 7-ig).²⁷ A lapot megelőzte a Galileo Galileiről készült portrét közlő cikkének elküldése²⁸ – ezzel az írással függ össze az a hosszabb írás, amely megjelent magyarul.²⁹ Ez a levél határozottan jelzi azt, amiről Lenkei Júlia szóban tájékoztatott a Firenzében őrzött Tolnay-hagyaték ismeretében: Tolnay nagyon meleg hangon nagyon mély kötődésvágyról szól, vall arról, ami számára a barátságot jelentette. Ebben nyilvánvalóan korai, század eleji kötődései játszottak nagy szerepet: a „barátság szentségének” átélése Füleppel, későbbi – ha nem is a Fülepéhez mérhető intenzitású, de – alapvető szellemi vonzalma Kerényi, sőt rövid ideig Németh László iránt is. Tolnay ugyanazokat a szavakat (például affinitás) használja ebben az utolsó levelében, mint amelyeket Kerényi Károlynak írt kettejük szellemi kapcsolatáról néhány évtizeddel korábban. Ezt a kifejezést Borsos idézi is a már említett, a PEN Club számára írt megemlékezésében.³⁰

Tolnay ebben az utolsó levelében egy lehetséges, jövőbeli Borsos-tanulmány tervéről ír. Ha elkezdte, talán a Casa Buonarroti örzi ennek a vállalkozásnak a rekvizitumait. Az írás megszületésének akadálya lehetett, hogy nem látott elegendő művet eredetiben és nem ismerte Borsos „tihanyi kertjét”, azt a kerttet, amelyet Borsosné alkotott és gondozott, s amely Borsos Itália-kultuszáról tanúskodott. Ez lényegében egy toszkán kert volt, pótlandó a toszkánai dombok és növények látványát a szobrász számára. Borsos itáliai kirándulásai ugyanis a kezdetektől alapvető hatással voltak szobrászatára és rajzművészetére is.

A *Corpus IV*-et említi ez az utolsó Tolnaytól kapott levél. Szőnyi Zsuzsa Tolnay halála után arról tudósítja Borsosékat, hogy végre meglátogatták a Casát, amit a váratlan örökös-jelöltek özönlöttek el,³¹ s ahol a *Corpus IV* nekik szánt példányát részükre félretéve találták meg.³²

Tolnay érdeklődése a 20. századi művészet iránt, az arról alkotott véleménye, az általa olvasott művészeti lapok, illetve kiállítás-látogatásai ismeretében nagyon sokszínű lehetett – még akkor is, ha ennek írsaiban ritkán adta tanújelét. A győri archívumban talált dokumentumok szerint Tolnay igyekezett elküldeni tudományos publikációit Borsosnak, és biztosan többet is küldött annál, mint ami ma fellelhető.³³ Tolnay Borsos nonfiguratív szobrászatára mindenképpen nyitott volt, a „mediterrán-klasszicizáló” eredetű tendenciák iránti megbecsüléssel, ahogy N. Mészáros Júlia írta³⁴ a Borsos képviselte művészetről. Borsos emlékezésében a közös művészeti érdeklődésre is utal, ami barátságuk alapját adta. Elsősorban a Borsosra alapvető hatást gyakorló reneszánsz művészek iránti vonzalomra, kiemelten és főképp Michelangelóra kell gondolnunk.

1. Borsos Miklós vázlata Tolnay Károly érméhez

A szobrász éremművészetében két érem hozható kapcsolatba Tolnayval. Az egyik az 1973-as Michelangelo-évfordulóra készült alkotás, amelynek előlapjához *Danielle da Volterra* Michelangelo-portróját³⁵ használta fel. A másik egy Tolnay-érem, amelynek alapjául Borsos saját, a művészettörténéstől 1973-ban Firenzében készített rajzai szolgáltak *A toronyból* vonatkozó fejezete és a PEN Club Tolnay-rendezvényére írt szöveg tanúsága szerint.³⁶ Az érmek egy-egy példány³⁷ megtalálható a győri Borsos-házban. Az érmeknek a kecskeméti Tolnay-emlékszoba³⁸ kiállításán szereplő példányára sajnos nem sikerült ráakadnom – pedig az 1983-ban tartott megnyitó meghívóján is Borsos Tolnay-érme szerepelt.³⁹ Borsos Dévényinek egy 1976. február 20-án kelt képeslapon így ad hírt az érem fogadtatásáról: „*Tolnay írt Firenzéből egy elragadtatott levelet a Michelangelo-érméről. Ez jól esett.*”⁴⁰ A Dévényinek emlegetett, meleg hangú köszönőlevél lehet az, amelyet Borsos *A toronyból* című kötetben is idéz, és amelyet sajnos nem találtam meg Győrben.⁴¹ Borsos Dévényinek 1977. augusztus 25-én írja, hogy „*Tolnay elküldte a »Corpus« második kötetét.*”⁴²

Tolnay egy 1977-es levélben utal arra, hogy közreműködött egy Petényi Katalin által Borsosról írt cikk olasz nyelvű megjelenítésében.⁴³ Tolnay az írás megjelenésekor Borsosnak szóló utolsó levelében is reflektál erre.⁴⁴

Az egyik Győrben őrzött levél⁴⁵ alátámasztja Hubay Miklós álláspontját és többször hangoztatott gondolatát arról, hogy Tolnay nagyon várta a Magyarországról származó kritikát és dicséretet. Az említett levélben ugyanis hevesen reagál egy – valószínűleg Borsos neki írt előző levelében említett – recenzió részletére, amely minden bizonnyal a magyarul megjelent Michelangelo-könyvről szólhatott, annak új kiadásakor.⁴⁶ „*Kedves Miklós, Megkaptam március 14.-i leveledet. Kedves volna részedről, ha megmagyaráznád nekem MA. könyvemre vonatkozó következő mondásodat: »(a könyv második kiadása) nem egyszerű dolog. Úgy látszik az igény olyan méretű, hogy tartalmának kifogásolt fejezete dacára mégis kiadják.« Melyik az a fejezet amelyet kifogásolnak és ki kifogásolja és milyen érvekkel? – Mindez, érthető okokból, érdekelne engem is. Minderről senki sem értesített eddig engem; de talán Te elküldhetnéd címemre a kritikát vagy kritikákat, a melyekre célzol? Köszönöm előre is szívességedet.*” Lackó Miklós alapvető, *Tolnay Károly és szellemi kapcsolatai*⁴⁷ című tanulmányában idézi azt a Casa Buonarrotiban őrzött, Borsostól származó levelet, amelyre Tolnay feltehetően a fent idézett, győri Archívumban található válaszban reagált. Lackó közlése szerint a levél Marx József recenziójára utal,⁴⁸ amely az *Élet és Irodalomban* jelent meg. A recenzióra a Pávay Jolánnak írt Tolnay-levelek közt is találunk utalást, Tolnay kéri, küldje el a recenziót, amit még nem látott, és amit Borsos említett egy hozzá írt levelében.⁴⁹ A recenzió Tolnay munkájáról elmondott pozitívumai mellett azt kifogásolja, hogy túlságosan „lekerekített”, egész képet kapunk Michelangelóról, a szerző (azaz Tolnay) elképzeléseihez igazítva. Hiányolja a „társadalomtörténeti szempontok” feltárását is.

Tolnay és Borsos személyes ismeretségének, idős korukban kibontakozott, ezért viszonylag rövid barátságának Tolnay halála vetett véget. Kapcsolatuk mélysége, jelentősége a 20. század kultúrtörténetében azonban magától értetődő. Borsos szűk évtizeddel élte túl Tolnayt. Ismeretségükről, barátságukról esetleg még fellelhetőek lehetnek más hagyatékokban lappangó emlékek, levelek, visszaemlékezések, melyek tovább gazdagíthatják ismereteinket a múlt század magyar képzőművészetének e két jeles képviselőjéről, illetve Tolnaynak a magyar kultúrához, művészethez, tudományhoz fűződő kapcsolatáról kialakult képhez. A kutató feladata a továbbiakban ezeknek a lehetséges dokumentumoknak a feltárása, valamint Tolnay és a kortárs magyar szellemi, művészeti világ más képviselői között létrejött kapcsolatnak a minél teljesebb dokumentálása, elemzése és megismertetése.

FÜGGELÉK

Borsos Miklós visszaemlékezése

(A.2007.494.1. Kézirat, Városi Művészeti Múzeum, Győr)

M. P. E.N. Budapest 1981. nov. 3.

Dr. Tolnay Károlyról

Szokatlan feladatra vállalkoztam, amikor egy olyan Barátról, barátságról, műről emlékezek meg, aminek valóságos háttere két hetes firenzei együtt-létből alakult ki. Ez a valóságos. De szellemi, alkati rokonságok, ahogy Ó írta utolsó levelében „lelki affinitások” évtizedeket jelenthetnek. 1954-ben egy könyvet hozott a postás: II. Gyula pápa síremléke. Szerzője: Tolnay Károly. Kiadó a Princetoni Egyetem. Ahogy akkoriban neveztük a „mennyei kiadót” ez esetben jelezte földi helyét. New Yorkból küldte a magyar könyvterjesztő, kérve a tudomásul vételt. Ekkor hallottam, illetve olvastam Tolnay nevét először. Ez megbocsájtható, mert csak 45 óta éltünk Budapesten. Kíéhezve vettem bele magam az olvasásába, tanulmányozásába, mert végre nem a „Kő szerelmese” és hasonló című regényes írásmű került a kezembe, hanem olyan, ami csak Michelangelo művével foglalkozik. Tudományos értékét az adatanyag csak fokozta. Évek múlva tudtam meg, hogy Tolnay időközben Firenzében a Casa Buonarroti, vagyis Michelangelo házának, múzeumának igazgatója lett. 1959-ben a Carrarai nemzetközi szoborkiállításon díjat kaptam és ennek alapján feleségemmel együtt útlevelet. Harminc év után újra Firenzében! A személyes élményt háttérbe hagyom és maradok Tolnaynál, akit fölkerestünk, de nem tartózkodott Firenzében. Néhány sorban jeleztem, hogy személyesen óhajtottam megköszönni könyvét. Rövidesen válaszelevelében fejezte ki sajnálkozását és egy kis könyvet küldött, a Michelangelo ház történetét tartalmazó kitűnő írást. Kiadója: Arnaud. 1963-óta a „turista” útlevelé lehetőségével élve bárhova utaztunk, Firenzében mindig töltöttünk néhány napot, de Tolnayt nem kerestem föl, gondolva esetleg zavarom. 1973-ban egyedül utaztam Firenzébe az eltűnt idő nyomában fiatalkori Firenzémet keresve. A Santa Croce negyedben csavarogva beléptem a „Casa”-ba. A portás föltelefonált, hogy a Signor Direttore-t keresi egy magyar signor. Néhány perc múlva kilép a liftből Tolnay fehér hajával, szépen barázdált, akkor sovány arcával oly barátságos mosollyal, amivel a régen nem látott barátot szokás fogadni. Kikérdezett mennyi időre jöttem, mi a tervem. Közöltem, hogy semmi másért nem vagyok itt, mint hogy Firenzében legyek és rajzolom a naplopókat, mint negyven évvel ezelőtt. Örömmel vett birtokba, rögtön elkezdve a „Casa” bemutatásával, amit bizony a régi állapota után alig ismertem meg. Tolnay varázslatot vitt végbe. Megkérdezett bizonyos olyan szakmai vonatkozásokat, mint a „Vénusz”-ban mennyi lehet a segéd, vagy tanítvány-munka és hol Michelangelo véső, illetve keze nyoma.

A Cupido fejét azt bizonyosan felismerhetően a mester véste, mert olyan festőien szépen faragni senki nem tudott. Később Bernini szebben igen, de úgy, olyan felületeket már nem. Nem sorolom föl a pompás vázlatokat, gipsz, bronz, viasz és agyagban maradt remekeket, mert a rajzok nyugöztek le a falakon, vitrinben. És végül a múzeum legértékesebb kincse, a mintázott „Folyamisten” férfi torzója. Életnagyságú férfitest, azonos mozdulatban mint a Medici-sírok Nappal figurája. Anyaga vegyes, viasz, fűrészpor és gesso (gipsz) keveréke. Csonka, töredékes állapota ellenére szuggesztív erő árad e műből. (Teljes értékű) Évekkel előbb az Akadémia márvány Michelangelói mellett őrizték. Hogy ezt Tolnay át tudta hozni, olyan embert, energiát árul el, akinek a művészet nem foglalkozás, hanem életforma és talán szenvedély. Kis téglapadlós helyiségben két bakra van elhelyezve, ekkora puritánságot csak remekmű engedhet meg magának. A volt hálószobára ma nem ismerni rá, mert a család tele festette falképekkel. De a „Rejtőző” szekrény, a „Pensiero” feledhetetlen: Michelangelo zaklatott, túl sokrétű feladataival járó gondjai elől ebbe az építménybe vonult, saját hálószobájában, hogy zavartalan órákban lehessen része. A szekrény alig nagyobb egy mai ún. kombinált szekrénynél. Kétrészes. Az egyikben keskeny fapad ülőke és keskeny polc, amin írhatott, talán itt születtek szonettjei és nem egy vázlata, levelei. A másik részben imazsámoly és feszület van. A belső falak is finom színezésű ornamentális díszítésűek. Tolnay mindennek a történetét is elmondta, úgymint az egész fiatalkori Krisztust a kereszten, amit a Santo Spirito részére készített. Tolnay fölfedezése egy araszosnál alig nagyobb fadarabból faragott Krisztus-torzo, amit valószínűleg betegágyban, vagy egész idős korában faragott. Oly szépen van faragva, hogy nem lehet kihagyni életműve jelentős darabjaiból. Tolnaynak megvolt az a pillantása, ami felülemelte az általában csak a már meglévővel foglalkozók közül. A régi gyűjtemény darabjain átsiklottunk, búcsúzni akartam, de ebédre marasztalt. Fölvezetett dolgozószobájába, ahol az egész szoba hosszát betöltő asztal volt. Bemutatott az időközben belépő Feleségének Anna-Maria asszonynak, akivel németül beszélünk, amíg magunkra nem hagyott, hogy folytassuk a mi érthetetlen nyelvünkön a beszélgetést. A dolgozószoba asztalán Fülep Lajos régi szakállas szép fényképe volt. Fülepet mesterének vallotta. Ez feltűnt nekem, mert míg Tolnay minden írásában a műre tapad, a mű képi, formai, rajzi értékeiről ír, addig Fülepből egy filozófus beszél. Fülepnél a szellemi, bölcséleti indítékok az uralkodók. Tolnaynál a mű maga, ugyannyira, hogy még a kőfaragásról is ha ír, nem téved.

A lakás szép nyugodt légkörében nem nagy, de annál értékesebb könyvespolc uralkodott. A falakon kisméretű, pompás rajzok. Rodinnak egy kis akt-rajza, egy elkezdett Cézanne tájkép aquarell. Claude Lorrain vörös kréta táj, és hasonló neveket sorolt. Meg kellett kérdezniem – mivel legtöbbször úgy mutatta be, hogy 25 vagy 26 éves korában vette Párizsban és még nem tudom hol. Megkérdeztem: miből? Mert a húszas évek elején és végén is még

a nélkülözés nehéz éveit éltük. A művésznymor kora volt. Kedvesen ránca szedte arcát, mosolyogva válaszolta: „családi” eredetű. Ebből megtudtam és megértettem az előző helyzeteket is a bécsi érettségítől kezdve Páris és Brueghel-kutatásig Michelangelohoz jutva egy életet anyagi függetlenségben tölthetett.

Beszélgetéseink közben a mindig zsebemben levő firenzei sárga-barna papírokra rajzolgattam, szép fejét, ami más volt mint fényképein, szépen megfésülve. Haja makacsul homlokába hullva ráncaival egyesült és ezt használtam föl éremportréjához.

Ettől kezdve nap mint nap váltakoztak a meghívások, kirándulások a San Miniato dombjain, jártuk a Villák útjait, ahol Galilei vagy Petrarca járkált, és mind az európai olasz nagyság legnagyobbjai. Néztük a Pisa felé a tengerbe lebukó aranyos zöld narancs fényű naplementét a dombról, miközben újra és újra visszatértünk az énekre, amik a sok megpróbáltatás dacára *az értékei a mieink maradtak*. Esti beszélgetések bővültek a könyvespolc barna régi és nagyrészt első kiadású bőrkötésű könyveinek mutatásával. Vasari első kiadás kötete, és ugyancsak Vasari második kiadású kötete is, amit gyorsan ki kellett adnia, mert azok akikről keveset, vagy éppen nem is írt, olyan támadást indítottak, hogy más nem maradt hátra, mint új kiadás (milyen ismerős!) Fel-tűnt, hogy mennyi magyar könyv és szinte minden magyar folyóirat látható volt. Tájékozott volt, és szeretném itt aláhúzni szép tiszta magyar beszédét, amit már itthon is kikezdett az igénytelen, nyelvet, fogalmakat ölő semmitmondó szóömleny. Az „elv”, amiből született: „beszélni, írni órákig és semmit sem mondani”, persze abból baj nem lehet. De lett! Az áldozat, nyelvünk megnyomorodása, nyeglesége. Tolnay ezt is észrevette már.

Tolnay értékei között talán egyik legnagyobb, hogy műveiben a páratlan műgond, tudományos körültekintés és pontosság mellett, világos, érthető nyelven ír. Akár az angol, francia, vagy olasz, vagy magyarul írt szövegeit olvasva semmi mesterkélt vagy öncéluan tudományoskodó nyelvezete nincs. Nem részletezhetem a találkozás percétől, haláláig tartó barátságát. Az utolsó este a „Casa”-beli lakásukban Beethoven hegedűversenyét hallgattuk és utána elővett néhány régi első kiadású könyvet és fel-felolvasott néhány sort a korra jellemzőt, pl. amint egyik szerző azt írta: „Michelangelo azonkívül hogy jó szobrász – festeni is tud”. A másikban egy levelet mutatott melyen egy égő rohanó kutyaforma állat volt rajzolva és Tolnay mutatott rá, hogy bizonyosan ahhoz a szonethez rajzolta, melyben magát tűzben égő szalamandernek vallja. *Így búcsúztunk*. Számomra az eltűnt idő Firenzéjének napjai helyett egy nemes, tudós, művészet szerető ember Firenzéjének légkörébe kerültem. Ehhez persze negyvenöt év *kellett*.

Hazaérkezésem után egyik könyvét a másik után küldte. Az öt vaskos kötet Michelangelo öt korszakát illetve munkakörét tárja föl (Princeton kiadó). Egy szép kis kiadvány Michelangelo rajzai – olasz magángyűjteményekben. A Casa Buonarroti története (kiadó Arnaud.) És egy nagyon jelentős kötet a rajz mes-

tereiről, nagyon szép kiadvány, de szépségén kívül ma nagyon aktuális lenne megismertetni a művészifjúsággal, miután elhallatszanak olyan tévelygések, hogy nem kell rajzolni tudni. E kötet szövegrésze felöleli az összes jelentős művész levélbeli véleményét, melyben a rajzot minden művészet – építészet, festészet, szobrászat, és a rokon művészeteknek egyetlen megközelíthető és művelhető alapja. Michelangelo azt írja egyik levelében „aki rajzolni tud az mindent tud”. Azt hiszem a Dávidtól a S. Pietro kupolájáig és a Sixtináig ez eléggé bizonyít ez igazság mellett. A könyv rajzanyaga is mesteri értéssel van válogatva. A középkori Francia Cézanne-ig és Rodinig. És ha a közelmúltba pillantunk, kik azok, akik jelentős életművet csináltak, a jó rajzoló festők, szobrászok, építészek. Picasso, Dalí, De Chirico, Marino Marini, Moore, az építész Alvar Aalto és sorolhatnák hazaiakat is és ép a legjobbakat.

Tolnay munkásságát csak vázlatosan érinthetem. Egyik legnagyobb értéke, hogy sohasem ragad le elméleti formába. Bármiről ír, mindig képet nyújt. Ne feledjük nem absztrakciókban, hanem képekben élünk, első percünktől fogva a világot képekben látjuk. Tolnay olyan, mint a jó művész. Tenyérnyi rajzban is képet ad. Mert hiába van egy lap telerajzolva, vagy festve, attól még nem lesz rajz vagy kép. De tenyérnyi Rembrandt, vagy Rodin „firkálva” odavetett vonása *képet ad*. Ez a titka, kulcsa Tolnay jelentőségének és ezért korunk egyik legjelentősebb művészettörténésze. És ha netán vitatná valaki, kiadta minden eddigi rajzkiadvány legszebb, legjelentősebb művét, a „Corpus dei disegni di Michelangelo” című négy hatalmas kötetben összegyűjtött közel ezer rajzot bemutató, facsimilében bemutató, legnagyobbbrészt eredeti méretű Michelangelo rajzi életművét.

Abban a boldog és szerencsés helyzetben vagyok, hogy tulajdonomnak mondhatom mind a négy kötetet, sajnos a negyediket már dedikálása nélkül kaptam meg. E köteteket természetesen nem egyéni tulajdonként őrzöm.

Két éve újra Firenzében a legelőkelőbb utcában járkálva, (a Via Tournabuoni) a palazzo Strozzi-val átellenben lévő előkelő könyvesbolt kirakata megállított. *Egy könyv volt a* hatalmas üveg mögött olvasó állványon. Belső címloldalra nyitva. Tolnay műve: a „Corpus”. Megindultan álltam e kép előtt. Mert úgy éreztem, hogy egy magyar gólnak annyira tudunk örülni, had örüljünk néhányan a magyar szellemi érték ilyen szép elismerésének. A Via Tournabuoni napsütéses délelőtti kirakata felejthetetlen élményeim közé tartozik. A kötetek tudományos anyagát nem hogy felsorolni nem vállalkozhatok, de még csak jelzésére sem vállalkozhatom olyan méretű. Forrásmunkák, személyek, múzeumok, gyűjtők, országok, magánemberek tulajdonainak pontos jegyzékének tömege és ezenkívül a rajzok mérete, papírja és minden, ami e művet egyetemes értékűvé teszi. Aláhúzom: *ez egy ember erejéből jött létre*. Mert a windsori Leonardo-rajzok kiadványa készül, külön e célra berendezett őrzött nyomdában de ez egy nagy birodalom királyi támogatásával, nem pedig egy a Via Ghibellina 70-ben lévő „Casa” magyar igazgatója, tudósa erejéből.

Levelezésünk rendszerint valami alkalomhoz kötődött. Egy ízben a könyvének hazai megjelenése után megkérdezett, mi lehet az oka, hogy a könyv fogadtatása „a vártnál gyengébb volt”. Azt írhattam, olvassa el a három fejezetet I. Michelangelo filozófiája II. vallásossága III. világképe.

Az utóbbi években észrevehetően mind többet gondolt haza. Ez az idősödő külföldön élőknek jellemző tünete. Az itthoni kapcsolatait, akár szakmai vagy baráti, nem ismerem. A tudományos élet képviselőivel nem tudom volt-e komolyabb kapcsolata. De leveleiből kétségtelenül kiérződött, hogy a „Corpus” megjelenése után számított arra, hogy a Tudós társaság részéről valamiféle tiszteletbeli című elismerést kap.

Utolsó sorait a Velence melletti Montegrotto kis fürdőhelyről írta, terveit közölte. Utána Firenzében egy amerikai kiadóval a „Corpus” kiadásában megegyezett és lefeküdt pihenni. Örökre.

Nem ő lett szegényebb, hanem mi és a neve a Tudós társaságban hiányzik. Büszkén fogadhatjuk az egész tudományos világ megbecsülését, mert magyar volt. És sajnálhatjuk, hogy a Michelangelo ház muzeuma már nem a miénk, magyaroké, mert egy kicsit a magunkénak érezhettük életében.

A tisztelet, amit iránta éreztem őszinteségre kötelez és ezért nem írtam le mást, mint ami él bennem.

Borsos Miklós

JEGYZETEK

¹ Az írás Tolnay Károly magyar vonatkozású szellemi kapcsolatait feltérképező diplomamunkám átdolgozott fejezete.

² Városi Művészeti Múzeum – Borsos Miklós Archívum, Győr.

³ BORSOS Miklós: *Firenzében 1973 tavaszán* In: *A toronyból. Tanulmányok, vallo-mások*. Budapest, 1979. 46–52. Tolnay köszönőlevelét megőrizte a győri Borsos Archívum. „Firenze, 1979. november 14. – Kedves Miklós, hálásan köszönöm új, szép könyvedet: »A Toronyból – Firenze 1973 tavaszán« c. fejezetét, amelyben oly költőien híven felidézed a boldog napokat amelyeket együtt töltöttünk, meghatottan olvastam. Ma már, úgy tűnik nekem, mint-ha szép álom lett volna az egész. A Corpus IV-ik (utolsó) kötete (részemről) majdnem »be van fejezve« (ez persze csak relativül értendő) – most nyomják, szóval »sous presse« [...] Ez még eltarthat hónapokig – de, ha szerencsém lenne, akkor 1980

tavaszán elküldhetném Neked ezt a kötetet is, mint (elkéselt) karácsonyi ajándékot! Reméljük. Anna Mária is szívélyesen üdvözlő; baráti, meleg kézszorítással, jó egészséget kívánva: Carló PS. Most utazom Rómába és elviszem könyvedet, hogy ottan végigolvashassam és – nézhessem tovább.”

⁴ A szóban forgó interjú megtalálható: *A század nagy tanúi*, szerk. BORUS Rózsa, bev. SZABOLCSI Miklós, Budapest 1978. 231–261., HUBAY Miklós–PETÉNYI Katalin: *Beszélgetés Tolnay Károllyal* In: *Kortárs*, 1979. 6. 962–975.

⁵ MTA Művészettörténeti Kutató Intézet Adattára MKCS-C-I 159/370.

⁶ Borsosnak ugyanis szívmitéte ill. szívbetegsége miatt fel kellett hagynia a kőszobrászattal.

⁷ Borsos Miklós visszaemlékezése (A.2007. 494.1. Kézirat, Városi Művészeti Múzeum, Győr)

- ⁸ A Michelangelo III-ra utal: *The tomb of Julius II*, Princeton, 1954.
- ⁹ Borsos ebben a szövegben téved, vagy legalábbis emlékezete csalta meg, hiszen Tolnay csak 1965-től foglalta el a Casa Buonarroti igazgatói székét, azelőtt 1939-től ugyan többször és hosszabb ideig is tartózkodott Itáliában, de alapvetően Princetonban élt.
- ¹⁰ Városi Művészeti Múzeum – Borsos Miklós Archívum, Győr.
- ¹¹ A firenzei Casa Buonarroti, amelynek Tolnay igazgatója volt ebben az időben.
- ¹² Ezzel kapcsolatos tanulmány: Charles de TOLNAY: *Albrecht Dürers Huldigung an Michelangelo* In: *Neue Zürcher Zeitung*, 12. Dezember 1971, Nr. 579. p. 53. Az előadás: *L'omaggio a Michelangelo di Albrecht Dürer*, Conferenza, Roma, Accademia dei Lincei, 1972, Problemi Attuali Quaderno No. 163. 16.
- ¹³ Tolnay másodszorra 1971-ben nősült meg, a német, de Olaszországban élő írónőt, Anna-Marie Repst vette feleségül, akinek keresztnéve az általam ismerttetett forrásokban többféle változatban fordul elő.
- ¹⁴ Városi Művészeti Múzeum – Borsos Miklós Archívum, Győr.
- ¹⁵ Értsd: Triznya-kocsmá, amely lényegében a Triznya-házaspár római otthonában rendezett találkozót jelent. Ez a helyszín a nyugati magyar emigráció számára kitüntetett találkozóhely volt, valamint kapcsként szolgált Magyarország és a külföldön élő magyar értelmiség között.
- ¹⁶ Accademia dei Lincei, Róma.
- ¹⁷ *I progetti di Michelangelo per la facciata di S. Lorenzo a Firenze*, Nuove ricerche. „Commentari” (anno XXIII) Gennaio-Giugno 1972. Fascicolo I–II, Roma 1972. 53–72.
- ¹⁸ A Démétér, amit a levél említ, Borsos 1953-ban készült szobra.
- ¹⁹ Városi Művészeti Múzeum – Borsos Miklós Archívum, Győr.
- ²⁰ *A Michelangelo. Mű és világgép* című könyvére utal Budapest, 1975.
- ²¹ Az interjú készítője Hubay Miklós ill. Petényi Katalin. A televízióadás után az interjú megjelent rövidített formában *A század nagy tanúi* című kötetben (szerk. BORUS Rózsa, bev. SZABOLCSI Miklós, Budapest 1978. 231–261.), a *Kortársban* (HUBAY Miklós–PETÉNYI Katalin: *Beszélgés Tolnay Károllyal* In: *Kortárs*, 1979. 6. 962–975.), valamint Tolnay Pávay Jolának írt, az MTA Levéltárában őrzött levele szerint (MTA K 4401/205) olasz nyelven is. Tolnay az interjúról majd minden általam ismert Magyarországra írt levelében említést tesz. A konfliktus oka az volt, hogy Tolnay nehezményezte az interjú megrövidítését.
- ²² Városi Művészeti Múzeum – Borsos Miklós Archívum, Győr.
- ²³ Ezek a következők: a Magyarországon a CIHA-konferencián megtartott Bruegel-előadás különnyomatként (*Pierre Bruegel l'Ancien. À l'occasion du Quatrecentième anniversaire de sa mort*, Conférence plénière, in *Actes du XIIe Congress International d'Histoire de l'Art*, Budapest 1969.); *Kokoschkas Portät des Ehepaars Tietze zum Bildnis im Museum of Modern Art, New York* In: *Neue Zürcher Zeitung*, 20/21. September. 1980. Nr. 219. 65.; *Galileo Galilei „letztes Bildnis”* In: *Neue Zürcher Zeitung*, 1980. Nov. 28. (1980/81 fordulóján küldi)
- ²⁴ Városi Művészeti Múzeum – Borsos Miklós Archívum, Győr
- ²⁵ „Lieber Miklós, zeichnen Sie den kleinen Prinzen so, wie Sie als zehnjährigen angesehen haben das wäre bestimmt ganz reizend. Ihre Anna-Marie” magyarul: „Kedves Miklós, ábrázolja a kis herceget tíz éves fiúnak, ez bizonyára nagyon izgalmas lenne. Az Ön Anna-Marie-ja”.
- ²⁶ *Prinz Woelkchen von Anna Maria de Tolnay*, Városi Művészeti Múzeum A.99.2645
- ²⁷ Városi Művészeti Múzeum – Borsos Miklós Archívum, Győr: *Kedves jó Miklósom! Örülök, hogy az ismeretlen G. Galilei portret Téged is »megdöbbsentett«, mert ez a legszebb, legkifejezőbb, legigazabb arcképe az öreg tudósnek (Jó, hogy felfedeztem a Casában). Minden leveledet különös örömmel élvezek; van közöttünk valami belső affinitás. Ha ismerném hűs (?) tihanyi kertedet, ha többet láthatnék eredetiben műveidből, bizony, szívesen írnék Rólad tanulmányt! De jó, hogy így (?) Kati cikke*

- olaszul is megjelent. Talán még eljön az idő, amikor érettnék érzem magam e feladatra? – ha Te is beleegyeznél? Őle Carolod. PS. Leveleidet mindig lefordítom Anna Marianak is, aki szeretettel üdvözlöl. A képeplapon Hieronymus Bosch Szent Jeromos c. festményének reprodukciója látható (Museum voor Schone Kunsten, Gent), amelyen Tolnay sora olvasható: „Ilyen életet kívánok nekünk 1981-ben”
- ²⁸ Galileo Galilei „letztes Bildnis” In: *Neue Zürcher Zeitung*, 1980. Nov. 28. (1980/81 fordulóján küldi)
- ²⁹ Charles de TOLNAY: *Galileo Galilei „Utolsó arcképe”* In: *Kortárs*, 1981. 1652. ford. Kulcsár-Szabó Ernő. A teljes olasz nyelvű tanulmány megjelent: *L'ultimo ritratto di Galileo Galilei*, Accademia dei Lincei, Problemi Attuali di Scienza e di Cultura, 251. Roma, 1981. Magyarul ez utóbbi hosszú tanulmány megjelent: *Galileo Galilei utolsó arcmása*. In: *Vigilia*, 1981/3. 106–110.
- ³⁰ Lásd Borsos i. m. 1981. Függelékben.
- ³¹ Anna-Maria Tolnay férje halálát követően nagyon hamar megbetegedett, Németországban kezelték kórházban, ahol rövidesen elhunyt. A Casa fenntartását Kretschmar asszony vállalta, aki „házvezetőnként” dolgozott már korábban is Tolnay mellett.
- ³² „Asconából [ahol Kerényi Magdát látogatták meg – a szerz. megj.] egyenesen Firenzébe mentünk, hogy végre megnézzük, mi történt a Casa Buonarrotival. A portás közölte, hogy csak a volt »titkárnő«, signora Kretschmar lakik ott, Annamaria (Carlo felesége) még mindig beteg és Münchenben klinikán ápolják. Felmentünk signora Kretschmarhoz, aki nagy örömmel üdvözölt és mindjárt átadta a Corpus IV kötetét – félre volt téve számunkra. Azóta már biztosan Ti is megkaptátok a Tiéteket! Ha nem, feltétlenül írjon Miklós a Via Ghibellinába, Signora Kretschmarnak (akár németül, akár olaszul) és ő biztosan el fogja juttatni a kötetet. Nagyon becsületes, Carlohoz hűséges asszony, aki az egész Casa-t védelmezi a különböző »örökösök« ellen.” A levél kelte: Róma, 1981. okt. 28. Városi Művészeti Múzeum – Borsos Miklós Archívum, Győr.
- Későbbi, szintén Tolnay és felesége halálára vonatkozó részeket tartalmazó levél: Róma, 1982. november 5. Városi Művészeti Múzeum – Borsos Miklós Archívum, Győr.
- ³³ „Haza érkezésem után egyik könyvét a másik után küldte. Az öt vaskos kötet Michelangelo öt korszakát illetve munkakörét tárja föl (Princeton kiadó). Egy szép kis kiadvány Michelangelo rajzai – olasz magán-gyűjteményekben. A Casa Buonarroti története. És egy nagyon jelentős kötet a rajz mestereiről, nagyon szép kiadvány [...]” ld. Borsos i. m. 1981. Függelékben.
- ³⁴ N. MÉSZÁROS Júlia: *Borsos Miklós szobrászata (1906–1990)*, Városi Művészeti Múzeum, Győr, 2006.
- ³⁵ Danielle da Volterra: *Michelangelo, 1550–2*, Teylers Museum, Haarlem.
- ³⁶ Részlet Borsos i. m. 1981. Függelékben. „Beszélgetéseink közben a mindig zsebemben lévő firenzei sárga-barna papírokra rajzolgattam szép fejét, ami más volt mint fényképeim, szépen megfésülve. Haja makacsul homlokába hullva ráncával egyesült és ezt használtam föl éremportréjához.”
- ³⁷ Dr Charles de Tolnay 1973. előoldal: vállkép bal profilban, hátoldal: a Michelangelo-ház, előtérben a Folyamisten torzó, bronz, 73 mm átmérő. Michelangelo-érem: *Hommage a Michelangelo MCMLXXV*, ajánlás Charles de Tolnaynak, bronz, átmérő 91 mm.
- ³⁸ Hubay Miklós által életre hívott emlékszoba, amely az egykori kecskeméti Tudomány és Technika Házában volt Michelangelo szobraitól készült gipszmásolatok kíséretében. Az emlékszoba ma már nincs meg, de a kiállított anyagok megtalálhatóak a Kecskeméti Képtárban.
- ³⁹ Egy példánya: A 33.3043 Városi Művészeti Múzeum – Borsos Miklós Archívum, Győr.
- ⁴⁰ MTA Művészettörténeti Kutató Intézet Adattára MKCS-C-I-159/381.
- ⁴¹ Tolnay leveléből vett részletet idéz Borsos i.m. 1979. 49.: „[...] Michelangelo-éremben benne van Michelangelo, Te is, és Én is”.
- ⁴² MTA Művészettörténeti Kutató Intézet Adattára MKCS-C-I-159/300.
- ⁴³ Firenze, 1977. március 3. (Városi Művészeti Múzeum – Borsos Miklós Archívum, Győr): „Petényi Kató Borsos-cikkének kezét

(olasz fordításban) kb. két hete korrigáltam és azonnal visszaküldtem az *Antichità viva* szerkesztőjének. Azt mondta, hogy »április elején« megjelenik. *Műveid fényképeit visszaküldjem-e Neked? Vagy a Katónak? (vagy megtarthatok-e belőlük néhányat – nekem ugyanis nincsenek meg Borsos Miklós barátom szobrainak a felvételei »Csak a kiállításod katalógusa van meg«.) – [...]».*

⁴⁴ A cikk megjelenését említi, ld. 1977. március 31. Városi Művészeti Múzeum – Borsos Miklós Archívum, Győr.

⁴⁵ Ld. a levél adataiért a 43-as jegyzetet.

⁴⁶ Corvina, 1977.

⁴⁷ LACKÓ Miklós: *Tolnay Károly és szellemi kapcsolatai* In: *A tudománytól a tömeg-*

kultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945, Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 14. szerk. LACKÓ Miklós, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1994. 67–96.

⁴⁸ MARX József: *Az intuíció Michelangelója*, Élet és Irodalom, 1975. október 18. 12. Tolnay a további recenziók iránt érdeklődött a Pávay Jolánnak írt levelei tanúsága szerint: RÓNAY György (Kortárs, 1976. 1486–89.; MTA K 4401/111), KÖNCZÖL Csaba (*Valóság*, 1976/1. 115–118.; MTA K 4401/108), VÉGH János (*Művészet*, 1976/1. 44–45.).

⁴⁹ Pávaynak: 1977. április 23. MTA K 4401/126.